

סקירת ספרים

דוד בן-גוריון כמנהיג מעצב

(על מה שיש ומה שאין בכרך ההנצחה של בן-גוריון)

גבי שפר

אלי שאלתיאל (עורך), דוד בן-גוריון: ראש הממשלה הראשון, מבחר תעודות (1947-1963) (הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה; עורכת הסדרה: ימימה רוזנטל), ארכיון המדינה, ירושלים תשנ"ז, יח+619 עמודים

בן-גוריון היה לא רק מגדולי הפוליטיקאים אלא גם מגדולי המנהיגים היהודים והישראלים בעת החדשה. כל עוד אין מצמידים לשמו תארים כגון 'המנהיג היהודי הגדול מכולם', 'יחיד ברורו', ו'המנהיג שעיצב בעצמו את היישוב והמדינה', תשרור הסכמה רחבה על מקומו בתולדות ישראל. וכל עוד נוקטים גישה מפוכחת כגון זאת לא יהיה ויכות רב גם בשאלה אם היה מגדולי המנהיגים הפוליטיים במאה העשרים, כפי שמעריציו טוענים.

משום הדברים האלה, ומשום מאמציהם הבלתי נלאים של נאמניו, רבים מן הישראלים וכן בני אומות העולם עדיין זוכרים ויודעים מי היה האיש, מה שאין כן לגבי מנהיגים ופוליטיקאים ישראלים אחרים בני דורו הפוליטי או בני הדור הפוליטי שבא אחריו (יצחק טבנקין, מאיר יערי, משה שרת, לוי אשכול ואפילו ברל כצנלסון). יתר-על-כן, הוא ומעשיו נזכרים פעמים רבות כאות וכמופת לגדולה ולתרומה חשובה לתקומת לאום ולהקמת מדינה עצמאית.

שלא כמנהג הימ"ם האלה, עלייתו של בן-גוריון במעלות ההנהגה היישובית והלאומית לא היתה מהירה או מטאורית. למעשה התקדם לאט במדרג ההנהגה הפוליטית של היישוב ושל התנועה הציונית, ולכן שימש פוליטיקאי ומנהיג מרכזי זמן רב יותר מכל המנהיגים היהודים והישראלים במאה הזאת. בעשרות השנים ששירת את מפלגתו, את היישוב, את ישראל, ובמידת מה גם את העם היהודי הטביע את חותמו על צדדים חשובים במהות הישויות האלה ועל דפוסי פעולתם.

תרומה כגון זאת היא מסימני ההיכר החשובים ביותר של 'מנהיג מעצב' (transforming leader) והיא גם המבחינה בין המנהיג המעצב ובין 'המנהיג המתגמל' (transactional leader). ברוח ההבחנה הזאת, רק פוליטיקאי המניע קבוצות גדולות של בני-אדם לפעולה כדי לממש מטרות שנועדו לעצב את חיי המונהגים ואת חיי כל

מי שמצויים בסכיבות הרלוונטיות ראוי להיכלל בקטגוריה זו של המנהיגים המעצבים. כבודם של המנהיגים המתגמלים במקומו מונח (עיקר תרומתם בניהול שוטף של ענייני המונהגים על ידם, בעיקר באמצעות משא-ומתן, חילופי משאבים וקיום עסקות), אבל רוב המנהיגים הגדולים בהיסטוריה נמנים דווקא עם הקטגוריה הראשונה.

כאמור, מנהיגותו של בן-גוריון תואמת היטב את אפיוני המנהיגות הפוליטית המעצבת, ובקבוצה זו אפשר לאפיין אותו כ'אידיאולוג מעצב'. המנהיגים האידיאולוגים המעצבים מקדישים את עצמם להשגת מטרות אידיאולוגיות ברורות הכרוכות בשינוי חברתי ופוליטי של ממש, ולארגון ולניווט תנועות פוליטיות המבקשות לממש את מטרותיהם האידיאולוגיות. מנהיגים כגון אלה אינם משוחררים, כמובן, מדחפים למימוש אישי ולהשגת הערכת הסביבה שלהם, אך לא פחות מזה הם מזדהים עם מטרות קיבוציות ומוזוהים עמן, ואת יצריהם ותאוותיהם האישיות הם מכפיפים למחויבות לכלל ולפעולה בעבורו.¹

ברוח הדברים האלה, ובלי לחזור ולמנות את כל תרומותיו הגדולות ליישוב ולישראל, אפשר לומר שבן-גוריון היה אחד המנהיגים שהניעו לפעולה בכיוונים ברורים את חברי פועלי-ציון, אחדות-העבודה ההיסטורית, מפא"י, הציונות הסוציאליסטית, התנועה הציונית והארגונים היהודיים שתמכו בה, ואת כל מי שהיתה להם יד בהקמת מדינת ישראל. ולא זו בלבד אלא שהיה גם אחד המנהיגים שסייעו לעצב את האידיאולוגיה האופרטיבית של מוסדות היישוב ושל התנועה הציונית בשאלת הדרך המעשית לפתרון חלק חשוב של בעיית היהודים הכללית. אין ספק שבן-גוריון הוסיף לא מעט מפרי רוחו לעיצוב האידיאולוגיה האופרטיבית של הקבוצות והארגונים הללו. אבל אין לשכוח את תרומתם של המנהיגים האחרים שעמם הלך כברת דרך ארוכה, שיתף פעולה וגם התנגח שנים רבות.

כמו מנהיגים מעצבים אחרים לא נלאה בן-גוריון להניע יהודים בארץ-ישראל ובתפוצה לפעול ברוח האידיאולוגיה האופרטיבית שסייע לעצב והאמין בה, וזה מתוך שיקולים היסטוריים ושיקולים מעשיים, הבנה מובהקת של התזמון הפוליטי היעיל ומרץ אישי יוצא דופן. אבל אין פירושו של דבר שהאידיאולוגיה הזאת קפאה על שמריה. במהלך הקריירה הפוליטית הארוכה שלו התחוללו בה שינויים חשובים, כמעט מן הקצה אל הקצה.

כמו מנהיגים מעצבים אחרים אף הוא לא הסתפק בניסוח האידיאולוגיה האופרטיבית, אלא השתתף בעצמו במימושה. בתחומי פעולה אחדים, כמו בזירת האיגודים המקצועיים, תנועת העבודה, כוחות הביטחון, השירותים החשאיים ומערכת החינוך, תרם לבניין מוסדות ביישוב ובמדינה. הוא היה ממקימי פועלי-ציון, אחדות-העבודה, מפא"י, ההסתדרות הכללית, הסוכנות היהודית, 'ההגנה' וצה"ל, המוסד והשב"כ, וכמה מוסדות בממשלת ישראל.

אחרי הקמת המדינה היה בן-גוריון אחד המנהיגים הבולטים ביותר במפלגתו - במפא"י. מראשית שנות ה-30 היתה מפא"י 'מפלגת ציר' במערכת היישובית, הציונית

1. על האפיון הזה ראה: M. J. Burns, *Leadership*, New York 1979.

והישראלית, ובאמצעותה השתתף בן-גוריון בהגעת המערכת הפוליטית כולה ובהכוונתה למימוש המטרות החברתיות והפוליטיות שאותן, כאמור, סייע להציב ולעצב. עמדה זו אפשרה לו לנסות לפתח אסטרטגיות חיוניות בתחומים כגון הביטחון, מדיניות החוץ, ההתיישבות, הטיפול בקליטת עולים, פיזור האוכלוסייה והתרבות הפוליטית הישראלית (כידוע היה בן-גוריון שותף בכיר בניסוחם ובמימושם של רעיונות הממלכתיות, ביצירת ה'חברת ההיסטורית' עם הציונות הדתית ובקיומה).

עם זה יש לזכור שבמהלך הקריירה הפוליטית הארוכה שלו העלה בן-גוריון גם רעיונות והצעות נפל רבות, שלא התקבלו על דעת חבריו ומתנגדיו והוסרו מעל סדר היום הציבורי והפוליטי. 'הארגון המשותף', למשל, היה רעיון נפל כגון זה מבחינות רבות, רעיון הפדרציה היהודית-הערבית לא עלה יפה, רעיון 'הציונות הלוחמת' לא התממש, וכמוהו גם הרעיונות לכיבוש הגדה המערבית ועבר הירדן המזרחי, התוכניות למלחמת מנע נגד מצרים, ועוד תוכניות ורעיונות כיוצא באלה. הווה אומר, אפילו בן-גוריון פעל במסגרת של אילוצים חיצוניים ופנימיים שהגבילו מאוד את עוצמתו. יתר-על-כן, כמה וכמה מן הרעיונות והאסטרטגיות המיוחסות לו לא היו פרי רוחו: לא הוא שהגה, למשל, את רעיון החלוקה באמצע שנות ה-30 ('אבות' הרעיון היו חברי ועדת פיל ווייצמן, שנשבה מיד לרעיון הזה); את 'הנוסחה הכפולה', שעיקרה הצורך להילחם בנאצים כאילו לא היה מאבק בבריטים, ולהיאבק בבריטים כאילו לא היתה מלחמה בנאצים ובבעלי בריתם, עיבדה במשותף ההנהגה כולה; ואת המדיניות הפריפריאלית לא הוא בלבד גיבש, ועוד. הוא גם לא יצא מגדרו ולא תמך בהצעות מסוימות, שבדיעבד התברר שהיתה להן משמעות חיונית לגבי התפתחות היישוב וישראל, כמו הרעיון להקמת הבריגדה היהודית במלחמת העולם השנייה.

דא-עקא שעד עתה ההיסטוריונים הם שכתבו את רוב הציבורים העוסקים בבן-גוריון, במנהיגים אחרים של היישוב וישראל ובהתפתחות היישוב והמדינה, וחיבוריהם נכתבו על-פי מסורת הדיסציפלינה ההיסטוריוגרפית. כמקובל על היסטוריונים רבים, המתכרים האלה הרגישו את חלקם של האישים הבולטים בתהליכים ובאירועים ההיסטוריים, אבל כמעט לא נדרשו לדיון משולב במנהיגים ובמערכות הפוליטיות שבמסגרותיהן פעלו, ובאמצעותן מימשו את רעיונותיהם ואת האידיאולוגיה שלהם. כדומה לכך, גם מתכרים אחרים, המשתייכים לדיסציפלינות שונות במדעי החברה, לא ייחדו תשומת לב מספקת למיקום המנהיגים במערכות החברתיות והפוליטיות הרלוונטיות וליחסי הגומלין בין המנהיגים ובין המונהגים. התוצאה היא שעד כה לא הודגשו די הצורך השפעת המאפיינים החברתיים והשפעת המבנים והתהליכים הפוליטיים על סוג המנהיגים שהופיעו ופעלו ביישוב ובמדינה, על חופש הפעולה שלהם ועל גבולות עוצמתם הפוליטית.

דומה שאלה הסיבות העיקריות למצב המתמשך שבו לא ניתנה הדעת במידה מספקת להשפעותיהם של כמה גורמים בסיסיים על מעמד המנהיגים השונים ביישוב ובישראל ועל חופש הפעולה שלהם: עד מלחמת ששת הימים היתה החברה ביישוב, ולאחר מכן במדינה, משוסעת לזרמים אידיאולוגיים מתנגשים; בגלל השסעים האלה

היו החברה והמערכת הפוליטית שלה מאורגנות על בסיס של שלושה גושים פוליטיים גדולים, שכל אחד מהם היה למעשה בעל מבנה קואליציוני, וההחלטות התקבלו על בסיס של קונסנזוס שהיה אפשר לגבשו רק באמצעות פשרות בין הקבוצות הפוליטיות השונות מזה והמנהיגים השונים מזה. מחברים שכתבו על מנהיגי היישוב לא ניתחו לעומקה את משמעות הגורמים האלה.

יתר-על-כן, רוב ההיסטוריונים והביוגרפים שעסקו במנהיגי היישוב וישראל בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה המעיטו בחשיבותם של הגורמים החברתיים והפוליטיים המערכתיים בשעה שביקשו להעריך את התכונות, המעשים והתרומות של גיבוריהם, וזה מתוך שיקולים דיסציפלינריים מסורתיים ומתוך הערצה למנהיגים אקטיביסטים. בשעה שכתבו את תולדות היישוב בעשורים הראשונים הדגישו אפוא את מעשיהם של המנהיגים הבולטים, אבל כמעט שהתעלמו מן המבנה הקואליציוני, שאפיין את כל רמותיה ופולגיה של המערכת הפוליטית היישובית והישראלית. הם גם מיעטו להתייחס לעצם הדבר שהמערכת הזו פעלה על בסיס עקרון היחסיות, שהשפיע, כידוע, על אימוץ שיטת בחירות יחסית טהורה, ובשל ההסדרים האלה נוצר מצב שבו לא זכו שום מחנה פוליטי ושום מפלגה לרוב מוחלט. העקרונות וההסדרים שהיו קשורים לשיטת הייצוג היחסי ולעובדה שמפא"י לא היתה מפלגה דומיננטית לחלוטין יצרו מצב שבו אפילו מפלגות קטנות, ואף פלגים בתוך מחנות ומפלגות, יכלו להטיל וטו על החלטותיהן של המפלגות הגדולות, לבלום את פעולתן, ובכך להגביל את יכולת הפעולה של המנהיגים והפוליטיקאים החשובים במפלגות אלה. הצגת המשמעויות של גורמי הרקע האלה ודומיהם חיונית לשם הבנת מעמדם ומעשיהם של כל מנהיגי היישוב וישראל.

משום כך ראוי שגם הדברים במחקר ובכתיבה היסטוריים 'טהורים' או בכתיבת ביוגרפיות של מנהיגי היישוב וישראל ינסו להעריך את המעמד היחסי של גיבור ה'סיפור' שלהם, ישוו אותו למעמד הנפשות הפועלות האחרות, ויביאו בחשבון את אילוצי המערכת הפוליטית. בשעה שכותבים על מעמדו של חיים ויצמן, למשל, ראוי להביא בחשבון את עוצמתו שנבעה גם מאישיותו וגם מן הארגונים שבמסגרתם פעל, את יכולת מתנגדיו בציונות הכללית ומחוצה לה להגביל את צעדיו, את משקל תומכיו ומתנגדיו מבית בתוך תנועתו, את התשומות של המערכת הפוליטית ואת המגבלות שהטילה עליו המערכת הזאת.

הדברים אמורים גם על המגבלות והאילוצים שהוטלו על מנהיגים אחרים, גדולים ככל שהיו, וכמובן גם על בן-גוריון בתור מנהיג אידיאולוגי מעצב בולט ביישוב ובישראל. בהקשר הזה ראוי לזכור שבן-גוריון לא היה ה'שחקן' היחידי על בימותיהם של תנועת העבודה הארץ-ישראלית, היישוב, התנועה הציונית וישראל. על כל הבימות האלה 'שיחקו' גם אישים אחרים, אקטיביים, כריזמטיים, שאפתנים ומלאי ערך עצמי לא פחות ממנו. די להזכיר כאן אישים מן השורה הראשונה - חיים ויצמן, זאב ז'בוטינסקי, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, מאיר יערי, אבא הלל סילבר, משה שרת, ודומיהם, ומן השורה השנייה - אליעזר קפלן, לוי אשכול, משה שפירא, הרב מיימון, פנחס רוזן, פרץ ברנשטיין, נחום גולדמן ודומיהם. למקרא הרשימה הזאת נקל להבין

את ה'צפיפות' ששררה בזירת ההנהגה דאז ואת העוצמות והיכולות הגדולות של כל המנהיגים והפוליטיקאים האלה, שהטילו מגבלות חמורות על יכולת הפעולה של כל מנהיג ומנהיג, לרבות בן-גוריון.

עם זה, כאמור, לא רק מנהיגים בולטים אחרים, אלא גם כוחות פוליטיים שהתנגדו לתנועת העבודה ולמפא"י מזה ותמכו בה מזה, השפיעו על מעמדו של בן-גוריון ועל יכולת הפעולה שלו. מאחר שמפא"י מעולם לא השיגה רוב מוחלט בבחירות למוסדות היישוב וישראל נאלצו מנהיגיה, לרבות בן-גוריון (כפי שמעידות תעודות לא מעטות בכרך ההנצחה שלפנינו) להשקיע מאמצים רבים ביצירתן ובשמירתן של הקואליציות שנדרשו להבטיח את מעמדה הדומיננטי במערכת הפוליטית. כמות הזמן והאנרגיה שנאלצו בן-גוריון וחבריו להנהיג להשקיע בתחום הזה היו אפוא גדולות. גם המחיר שהיה על מנהיגי מפא"י לשלם בעבור שמירת הדומיננטיות של מפלגתם היה גבוה הרבה ממה שצוין בספרים ובביוגרפיות.

הדאגה להקמתן ולשמירתן של הקואליציות שהיו דרושות להבטחת הדומיננטיות של מפא"י והמחיר שנאלצה מפא"י לשלם לשותפותיה בקואליציות לא הוגבלו לתחום הלאומי, ולאחר מכן לתחום המדינתי בלבד. מנהיגי כל המפלגות, ובכללן גם מנהיגי מפא"י, היו עסוקים דרך קבע בהבטחת מעמדם ויכולת הניווט שלהם גם במפלגותיהם פנימה. אמנם אחרי מות ברל כצנלסון ופרישת טבנקין ויערי ממפא"י ביסס בן-גוריון את מעמדו הבכיר במפלגה, אבל המשך קיומן של סיעות, ובעיקר קיומו של מחנה מתון גדול, גם אם לא מאורגן, הצריך מגעים והידברות עם מנהיגי הקבוצות האלה ופשרות רבות. מדרך הטבע גם המחיר ששולם תמורת שיתוף הפעולה של הקבוצות והאישים השונים בתוך תנועת העבודה ומפא"י היה גבוה. כל הגורמים האלה הצרו גם את צעדיו של מנהיג בעל שיעור קומה כבן-גוריון.

ואחרון-אחרון בהקשר הזה, ההסדרים הכלליים שאפיינו את המערכות הפוליטיות מחוץ ליישוב ולישראל (כמו מערכת השלטון הבריטית מצד אחד, והמערכות הארגוניות של התפוצה היהודית מצד שני) והשפיעו על קשרי הגומלין האינטנסיביים והסבוכים בין הגורמים הפנימיים הנוכחים למעלה, גם הסדרים אלה תחמו את גבולות יכולתם של כל המנהיגים במערכות האלה, ובכללם בן-גוריון.

אלה כמה הערות חיוניות שראוי לזכור בשעה שבוחנים את מעמדם ואת פעולותיהם של מנהיגי היישוב וישראל ובן-גוריון בכללם, וכשמבקשים להעריך את הכרך השני בסדרה המיוחדת הזאת להנצחת נשיאי ישראל וראשי הממשלה שלה, המוקדש לדוד בן-גוריון.

שתי משימות לא פשוטות ולא קלות עמדו לפני עורכי הספר הזה, ואני משער שגם לפני עורכי הכרכים האחרים בסדרה זו ובסדרות דומות לה: האחת, איך שומרים על איזון נאות בין הרצון להנציח אישיות דגולה, כמעט מיתולוגית, ובין הצורך לשמור על כללי עריכה וכתביה אקדמית חסרת פניות. והמשימה הנכבדה האחרת היא איך מנציחים בכרך אחד של תעודות ומבואות את מכלול מחשבתו ופעולתו של מנהיג בעל שיעור קומה כבן-גוריון, שהיה דמות מפתח מרכזית ביישוב ובמדינת ישראל כ-60 שנה, ושלה ידו כמעט בכל תחומי הפעולה שהיו קשורים ל'מהפכה

הציונית' בארץ-ישראל. הפתרון הנאות שאימצו עורכי הכרך היה להתמקד בפרק זמן של כ־16 שנים, שראשיתו ערב הקמת המדינה (1947) וסופו בפרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה (1963).

אך גם לאחר שבחרו בפרק זמן מוגדר וקצר למדי במניין שנות פעולתו עדיין עמדה לפני העורכים בעיית ארגון התעודות בדרך שתשקף את הצדדים הרבים במחשבתו ובפעולותיו. הפתרון שמצאו הוא חיבור עקרון הסיודור הכרונולוגי ועקרון הסיודור הנושאי. התעודות והמבואות מסודרים בחמישה שערים נושאים המוצגים בדרך כרונולוגית. על-פי הגישה הזאת, כל שער עוסק במקבץ של נושאים שעלו והופיעו בזמנים שונים של כהונתו בתור ראש ממשלת ישראל. התוצאה היא כרך עב כרס, מלא וגדוש תעודות ומבואות מאירי עיניים. מפאת גודש התעודות מצד אחד, ומצדו הקצר של מאמר ההערכה הוזה מצד אחר, אין אפשרות לדון כאן במכלול הצדדים והעניינים המופיעים בכרך. מאמר זה יתמקד אפוא בנושאים החשובים יותר לדעתו של כותב הדברים האלה.

השער הראשון, שלא במקרה תופס את המקום הנכבד והרחב ביותר בספר, מכיל מסמכים ומבואות שעניינם השנים 1947–1953. אין תמה בכך, שהרי לא רבים יחלקו על הקביעה שזו היתה תקופת השיא של פעולתו המדינית והחברתית המעצבת של בן-גוריון. גם לפני התקופה הזאת וגם לאחריה הוא הרבה לעשות, אבל רבות מ'שעותיו היפות' של המנהיג היו בשנים האלה. למרות מחלוקות קטנות וגדולות שהתקיימו אז וגררו ויכוחים בשנים הבאות, הרוב המכריע ביישוב ובחוגים רחבים של העם היהודי בתפוצה פעלו מתוך הסכמה רבה, ומידת החיכוך בין בן-גוריון ותומכיו ובין מתנגדיו היתה קטנה למדי. לשון אחר, בשנים ההן פעלו בן-גוריון וחבריו במפא"י מתוך חופש פעולה יחסי. לכן, כמעט כמתבקש מאליו, הוכתר השער הזה בדין בכותרת 'הקמת המדינה ועיצוב דמותה'.

בשער הזה מובאות תעודות רבות המכילות הערכות של בן-גוריון בדבר התהליכים הפוליטיים והצבאיים שהובילו לקראת מלחמת השחרור והקמת המדינה. תעודות אלה מיטיבות לשקף את השקפתו ואמונתו של בן-גוריון בדבר הרקע להקמת מדינת ישראל; בן-גוריון היה סבור שחיבורם של כמה גורמים – השואה, היחסים בין יהודים לערבים בארץ-ישראל, המוכנות של היישוב, ההתרחשויות הבין-לאומיות אחרי מלחמת העולם השנייה והחלטת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל, חיבור זה הוא שיצר את הרקע החיוני להקמת המדינה היהודית. עוד מעידות התעודות האלה על מסקנתו של בן-גוריון שהקמת המדינה היהודית תהיה כרוכה בהתמודדות צבאית רבת היקף עם המדינות הערביות. ממבחר התעודות המוצגות כאן עולה שבין השאר התכוונו העורכים לחזור ולהדגיש את מקומה המרכזי של סוגיית הביטחון במחשבת בן-גוריון אחרי מלחמת העולם השנייה. יש כאן גם יותר מרמז שהמקור החשוב, גם אם לא הבלעדי, לדומיננטיות של בן-גוריון במערכת הפוליטית היה התמקדותו בתחום הביטחון, שכוונה להכנת היישוב למערכה הצבאית שעמדה לפניו ולהבטחת שליטה מרבית במשאבי כוח האדם, הכסף והמכשור שנדרשו לשם כך.

יתר-על-כן, כוונתם המוצהרת של העורכים היא להציג את יכולתו המובהקת

והייחודית של בן־גוריון להתמיד בעניין אחד, שהיה להגדרתו חיוני ומרכזי. אבל כאן חשוב להדגיש שבן־גוריון לא היה יחיד באמונתו בצורך הדחוף בהקמת מדינה יהודית, לנוכח תוצאות השואה והיחלשות האימפריה הבריטית במזרח התיכון. הוא גם לא היה יחיד בהערכתו בדבר ההתמודדות הצבאית הצפויה עם מדינות ערב ובמסקנתו שמן ההכרח להתכונן היטב לקראת הקמת המדינה וההתקפה שתבוא עליה. גם מנהיגים אחרים הרגישו או הבינו את הדברים האלה.

בחלק הזה מוצגת גם התלבטותו של בן־גוריון בשתי סוגיות אסטרטגיות עיקריות – חשיבות התלות בגורמים בין־לאומיים כמו האו"ם, ובעיקר במעצמות כמו ארצות־הברית, לעומת ההסתמכות על עוצמתו ועל כוחו הצבאי של היישוב והעם היהודי. המסמכים המובאים כאן מעידים שבעת ההיא עדיין לא גיבש לו בן־גוריון עמדה נחרצת בדילמה הזאת. למעשה, ערב מלחמת השחרור ובמהלכה השתדלו בן־גוריון וחבריו להנהגת היישוב והמדינה לנווט בהירות מרובה בין שתי התפיסות והאפשרויות האסטרטגיות האלה.

לדברים האלה קשורה במישרין גם השאלה החיונית של ניסוח התפיסה הבטחונית הישראלית הבסיסית. בכרך הזה מובאות כמה תעודות המדגישות את תפיסת היסוד של בן־גוריון וחבריו להנהגה, שמלחמת השחרור, שבה עמדו היישוב וישראל, וכן המלחמות הבאות שיבואו על ישראל, היו מלחמות מגן. אבל התעודות גם מדגישות ש'שיטת המלחמה', בלשונו של בן־גוריון, היתה ותהיה אופנסיבית. ואכן, זו התקבלה כתפיסת היסוד הבטחונית של ישראל. על התפיסה הזאת חזרו כמעט כל הפוליטיקאים הישראלים לדורותיהם, מפקדי צה"ל ומחברי מאמרים וספרים רבים על מדיניות הביטחון של ישראל ועל תרומתו של בן־גוריון לעיצובה ולאימוצה. אבל כל אלה לא הדגישו כל־כך את עצם הדבר שלמעשה היתה זו עוד אחת מאותן 'נוסחאות כפולות' עמומות למהדרין שהיו בן־גוריון וחבריו מאמצים כדי לממש כמה תפיסות בסיסיות. כמו נוסחאות כפולות אחרות שמנהיגי היישוב וישראל השתמשו בהן מפעם לפעם, גם מקורה של הנוסחה הזאת אינו בגאונותו של מנהיג יחיד דווקא, אלא בהיגיון הקשור לקיומה של מערכת חברתית ופוליטית קטנה, שנדרשה להתמודד עם קשיים גדולים ובעיות קשות. לעתים נראות נוסחאות כפולות כגון אלה סבירות על־פי הגיון הקיום של חברות ומדינות קטנות, ויש בהן להתאים לדימויים ולצרכים של חברי אותן מדינות וחברות ולאפשר למנהיגים גמישות ופתחי מילוט ממדיניות לא רצויה. אבל בנסיבות מסוימות יש בנוסחאות שכאלה להסתיר כוונות תוקפניות או לא מוסריות. על קוראי הספר יהיה לפסוק בעצמם מאיזה מקור ניוונו הנוסחאות הכפולות שניסחו בן־גוריון וחבריו האקטיביסטים.

עוד דבר עולה בבהירות מן התעודות, וכבר עמדו על כך כמה מחוקרי מלחמת השחרור: במהלך המלחמה, ובייחוד אחרי קבלת משלוחי הנשק מצי'ביה וממקורות אחרים, הבין בן־גוריון שגודל הכוח הצבאי הישראלי והיקף הימושו ואיכותו עדיפים מן הכוח והציוד העומדים לרשות הערבים. נראה שמאז ואילך הבין בן־גוריון יפה שבעייתה העיקרית של מדינת ישראל אינה בתחום הצבאי אלא בתחום הפוליטי דווקא, ומשום כך גם היטיב להבין מה צריכות להיות מטרותיה המדיניות של המדינה

הצעירה. אבל למרות ההכרה הזאת לא חדל להדגיש בנאומיו הפומביים והפומביים למחצה (בעיקר בכינוסים מפלגתיים) את עדיפותו המוחלטת של נושא הביטחון על פני כל הנושאים האחרים שהיו כרוכים בבניין אומה ומדינה. בנאומיו אלה לא הסתיר את עמדתו הנחרצת שאם יתנגשו הצרכים הבטחוניים בצרכים אחרים, כגון מדיניים וככלכליים, צורכי הביטחון קודמים.

מן הדברים המובאים בספר מתברר גם שבן-גוריון היה סבור שרק הוא עצמו ומערכת הביטחון שעליה הופקד הם שיכריעו בעת שיתעורר צורך בטחוני אמתי או מדומה, ויהיה הכרח לקבוע את סדרי העדיפות הלאומיים. כדרכו לא הסתיר את דעתו לאן יישאנו לבו בנסיבות שכאלה. גם אם לא הצליח לממש את מלוא התפיסה הזאת הרי יש כאן ראיות נוספות להשתרשות האתוס האגרסיבי בתפיסת ממשלותיה של ישראל בעת ההיא.

בשער הראשון מודגשת כראוי החשיבות המרבית שייחס בן-גוריון לירושלים והעדיפות שהיתה בעיניו לצורך להשקיע משאבים חיוניים לשם פריצת הדרך לירושלים, הסרת המצור מעל העיר ושחרור העיר העתיקה. ואכן, הוא לא נח ולא שקט עד שנעשו המהלכים הצבאיים הדרושים להשגת היעדים האלה. כידוע, מקצת המהלכים האלה צלחו, אבל מקצתם (בייחוד 'שחרור' העיר העתיקה) כשלו.

עם זה מובאות כאן גם תעודות העוסקות במה שלאחר מכן - בוויכוח המר והממושך עם משה שרת - בן-גוריון עצמו כינה 'כבייה לדורות'. הכוונה להתנגדותו הנחרצת של המחנה המתון, ומשה שרת בראשו, להפנות משאבי כוח אדם ואמצעי לחימה לכיבוש חלקים נכבדים מן הגדה המערבית. המתונים העדיפו להפנות את עיקר המאמץ הצבאי לחזית מצרים כדי להימנע מסיפוח מאות אלפי פלסטינאים שלא נטשו את ארץ-ישראל ממערב לירדן, ולכבוש את השטחים הריקים של הנגב, שהיו חיוניים לא רק לדעתו של בן-גוריון אלא גם לדעתם של המתונים שבמתונים במפא"י. בכרך הזה אומצה, למעשה, גרסת האסכולה הבן-גוריוניסטית, שעל-פיה לא התכוון בן-גוריון בעיקרו של דבר לכבוש את הגדה וסמך על אנשי המחנה המתון שיוציאו למענו את הערמונים מן האש. גרסה זו מוקשה מפני ש'הראיות' שחסידי בן-גוריון מביאים לאישושה אינן 'צוקות בבטון', ומפני שבין השאר עולה השאלה מדוע חזר בן-גוריון והטיח בשרת את הטיעון הזה שנים רבות לאחר מכן ובזעם שלא שכך, אם אמנם לא התכוון לכבוש את חלקי הגדה מידי הלגיון הערבי?

יתר-על-כן, אם מאמצים את גרסתה של האסכולה הבן-גוריוניסטית, תומכי בן-גוריון עצמם מספקים בדיעבד אישור לטענתם של כמה חוקרים 'פוסט-ציונים', שלמעשה היה הסכם מְקֻלָּא בין בן-גוריון לעבדאללה על ויתור ישראלי מקדמי על הגדה המערבית בתמורה להגבלת היקף המתקפה של ממלכת ירדן על ישראל. מנקודת ראותם של הבן-גוריוניסטים זאת פרשנות בעייתית מאוד, גם לאור קטעים מיומני בן-גוריון המובאים בכרך הזה, שעניינם אי היציבות של המשטר בעבר-הירדן וחוסר האפשרות המהותית לסמוך על שיתוף פעולה עם הממלכה ההאשמית הזאת.

נושא אחר בחלק הזה, שלא יוחדה לו תשומת לב מספקת, הוא עמדתו של בן-גוריון בשאלת 'הסיבוב השני' עם מדינות ערב. בכרך הזה מוצגת גרסתו של ראש

הממשלה הראשון, שעל־פיה 'הסיבוב השני', ביוזמתם של הערבים, הוא בלתי נמנע. הערבים לא ישכחו את תבוסתם מידי ישראל, ותבוסה זו עוד תגביר את רצון מנהיגיהם להשיב את כל ארץ־ישראל לשליטה ערבית. הכרך הזה מציג ראיות רבות שעל־פיהן היה העיסוק בסיבוב השני לעניין כמעט כפייתי אצל בן־גוריון. אבל דרוש מחקר נוסף כדי להעריך את השפעת החשש האסטרטגי הזה על עיצוב השקפתו הבטחונית של בן־גוריון, ובעקבותיו על השקפותיו של דור שלם של מנהיגים פוליטיים וצבאיים בישראל.

כמתבקש, כמה תעודות בחלק הזה של הספר עוסקות ב'נטישת' הפלסטינאים את אדמותיהם ובתייהם (מה שנקרא בלעז ה'אקסודוס' הפלסטינאי) וביצירת התפוצה הפלסטינאית. צריך לזכור שבן־גוריון ראה תמיד את ה'אקסודוס' כ'מנוסה ההמונית' של הפלסטינאים. הוא אמנם ידע היטב שהיו כמה אירועים של גירוש פלסטינאים (יש ראיות שהוא עצמו היה מעורב בפרשת גירוש הערבים מרמלה ולוד), ואף־על־פי־כן חזר והדגיש שהמוני הפלסטינאים ברחו, ושזו היתה התופעה המדהימה ביותר במלחמת השחרור. משמע, בן־גוריון סירב להודות שגורמים צבאיים ואזרחיים בישראל היו שותפים לגירוש פלסטינאים, מלבד כמה מקרים 'חריגים'. אבל גם בעניין זה לא היה יחיד. אפילו מנהיגים מתונים כמשה שרת דיברו בתחילה ברוח זו. בן־גוריון וחבריו לא הסתירו את כוונתם לנמנע את החזרת הפלסטינאים שנטשו את השטחים שתפסה ישראל במלחמה. ושוב, כמו פוליטיקאים ישראלים אחרים, שנים רבות דבק גם בן־גוריון בנוסחה שישראל תשקול החזרת פלסטינאים מעטים על בסיס של איחוד משפחות ופטרון בעיות מיוחדות, ורק כחלק מהסכמי שלום שיחתמו עם מדינות ערב. אבל שלא כמו בן־גוריון וחבריו האקטיביסטים, בראשית שנות ה־50 שינו כמה פוליטיקאים מתונים, ובהם גם חברי מפא"י כמו שרת, את טעמם והיו מוכנים להתיר את שובם של פלסטינאים רבים יותר (עד מאה אלף) לארץ־ישראל ולשלם פיצויים לפליטים הפלסטינאים שלא יותר להם לחזור לתחומי ישראל.

גם עמדתו האמביוולנטית מאוד של בן־גוריון כלפי הפלסטינאים שנשארו בישראל באה לידי ביטוי בכרך הזה. כמו 'ביטחוניסטים' אחרים חשש גם הוא שמא ישמשו הפלסטינאים הישראלים גיס המישי של מדינות ערב, וכמו מנהיגים אחרים בעלי השקפות לאומיות מוצקות גם הוא לא ראה בעין יפה את רעיון ההשתלבות של הקבוצה הזאת בחברה הישראלית. משום כך, ומשום חששותיו מפני סיבוב שני תמך בן־גוריון בתוקף בהנהגת ממשל צבאי מחמיר, ואחר־כך גם בשימור הממשל הצבאי. אבל בהקשר של הדיונים על הצורך בחוקה לישראל תמך בן־גוריון בהענקת זכויות אישיות ופוליטיות לפלסטינאים ושילובם במערכת הפוליטית.

ומעניין לעניין באותו עניין; כבר נרמז ברשימת ביקורת זו שמפעם לפעם הציע בן־גוריון הצעות ותוכניות שהסיכוי למימושן היה קטן מאוד. אחת התעודות בכרך הזה עוסקת בהצעה לגייר את הפלסטינאים הישראלים. הצעה זו היתה מבוססת על התפיסה שפיתחו הוא ויצחק בן־צבי בעת שהייתם בארצות־הברית בזמן מלחמת העולם הראשונה, שערביי ארץ־ישראל היו יהודים על־פי מוצאם. אבל דבר אחד הוא

לסעון טענה כזאת בראשית המאה, ודבר אחר הוא להציע את הצעת הגיור הזאת אחרי מלחמת השחרור...

ביתפר' שבין ענייני התוך והביטחון ובין ענייני הפנים עמדה שאלת הארגונים הצבאיים, שלמעשה נשלטו בידי שלוש מפלגות ישראליות. בשער הראשון בכרך הזה מוצגים נימוקיו המוכרים של בן-גוריון לעניין הצורך הדחוף והחיוני בפירוק הפלמ"ח והארגונים הפורשים - אצ"ל ולח"י. מלבד נימוקים כגון הסכנה הפוליטית שבקיום מיליציות מזוינות בישראל, היעילות שבאיחוד כל המיליציות, חשיבות שילובן במסגרת צה"ל, וחוסר הייחוד של הפלמ"ח, טען בן-גוריון שקיומן של מיליציות שכאלה יפגע ביכולת לממש את עקרון הממלכתיות, שהיה בסיס חיוני למימוש הקוממיות של עם ישראל בארצו. עם זה קשה להשתחרר מן הרושם שפירוק המחותרות היה קשור למאבק בשתי המפלגות שהיו מזוהות עם המחותרות האלה, מפ"ס וחירות. בשער הראשון מובאות גם תעודות אחדות הקשורות לתחום הפנים. מן העיון בהן עולה שבמידה רבה היו הנושאים הפנימיים קשורים אחדרי. כך, לדוגמה, מתבררת חשיבותו הרבה של המשבר הכלכלי הכבד שפקד את ישראל בזמן מלחמת השחרור ואחריה. תעודות מעטות בלבד בכרך הזה עוסקות במשבר הזה, ואף-על-פי-כן ניכר בעליל שנודעה לו השפעה רבה על יחסיה של ישראל עם ארצות-הברית מזה ועם יהודי ארצות-הברית מזה. המתח הרב שנלווה לצורך להבטיח את האמצעים הכלכליים לשם פתרון המשבר השפיע השפעה עמוקה על מעשיהם של מנהיגי תנועת העבודה והממשלה - בחדרי חדרים התגלה בן-גוריון כמי שאחזה אותו בהלה. בשל המשבר הכלכלי נדחפו קברניטי ישראל לחפש מקורות מימון נוספים, ואחד מאלה היה ממשלת גרמניה המערבית. בסיועה של ארצות-הברית ניהלו מנהיגי מפא"י ופקידי הממשלה משאומתן קשה עם הגרמנים. בן-גוריון תמך במהלך הזה, אבל הפוליטיקאי שניהל את המשאומתן הלכה למעשה מאחורי הקלעים היה משה שרת. התוצאה היתה הסכם השילומים עם גרמניה. הכרך הזה מציג בקצרה בלבד את הוויכוחים המהותיים בסוגיה המוסרית והמעשית של ניהול המשאומתן הארוך והנפתל עם ממשלת גרמניה, ואת המשבר הפוליטי האלים והעמוק שפרץ, לא מעט ביוזמתו של מנתם בגין, כשהובא הסכם השילומים לאישור בכנסת. בן-גוריון אמנם משך אליו את אש המתנגדים בתהליך הזה, אבל כל הפוליטיקאים שהבינו את משמעות המשבר הכלכלי העמוק היו שותפים להחלטותיו.

כאן ראוי להזכיר גם את החלטות הפשרה בדבר דחיית הכנת החוקה לישראל. אם להשתמש במונח שטבע בן-גוריון בעניין אחר, הרי ייתכן שדחיית הכנת החוקה לישראל היתה באמת בחזקת 'בכיה לדורות'. גם בעניין הסוגיה הזאת אין במסמכים המובאים בכרך הזה לחדש - מוצגים בהם הנימוקים המסורתיים לדחיית הכנת החוקה: מלחמת השחרור וסוף המלחמה הקרב ובא, גלי העלייה לישראל העומדים בעיצומם, חוסר האפשרות לחייב את הדורות הבאים בחוקה שתיכתב בתקופה ה'מהפכנית' שאחרי הקמת המדינה, וכיוצא באלה הסברים ותירוצים אחרים שהעלה בן-גוריון. בן-גוריון גם חשש שמא הכנת חוקה פורמלית תחייב להבטיח את זכויותיהם וחירויותיהם של הפלסטינאים הישראלים, אבל הסיבה העיקרית להסכם הפשרה

שהושג - הכנת מסכת חוקי יסוד שיקובצו לחוקה בשלב מאוחר יותר - היתה מערכת היחסים של מפא"י ובן-גוריון עם הדתיים, שהתנגדו לכינון חוקה כזאת. למרות הרטוריקה שהשתמש בה כדי להבטיח לבוחריו ולעולם כולו שזכויות הפרט יישמרו היה בן-גוריון מוכן לשלם את מלוא המחיר הפוליטי שנדרש תמורת השתתפות הדתיים בקואליציות שהקים, לרבות דחיית הכנת חוקה, אימוץ הדרגתי של חוקי יסוד, והטבות שונות למחנה הדתי.

משום כך גם לא פלא שבחלק הזה של הכרך 'מככב' הסכם הסטטוס-קוו, שהיה למעשה מכתב ששלחו בן-גוריון, יצחק גרינבוים והרב פישמן אל הנהלת אגודת ישראל עוד ביוני 1947, ובו פירוט של כמה הסדרים הקשורים למעמד הדת במדינה שתקום (קביעת השבת כיום המנוחה החוקי, כשרות המטבחים שברשות המדינה, הקביעה שדיני האישות יהיו על-פי ההלכה, והבטחת האוטונומיה של החינוך הדתי). 'הברית ההיסטורית' בין מפא"י לדתיים הושתתה על ההסכם הזה והתקיימה כל עוד היה המחנה הדתי מרוצה מבחינת שמירת ההסכם הזה ומבחינת קבלת המשאבים שהובטחו לו מפעם לפעם. המסמכים האלה חותמים את השער הראשון בכרך הזה.

בשער השני, שכותרתו 'משבר ופרישה', מוצגים מסמכים ומבואות העוסקים בשנים 1953-1955, שבהן לא כיהן בן-גוריון בראשות הממשלה והתגורר לראשונה בשדה-בוקר. המבוא והתעודות בשער הזה אינם מאירים באור חדש את מניעי פרישתו של בן-גוריון בעת שהיה בשיא עוצמתו ויוקרתו הרקיעה שחקים, אלא חוזרים, למעשה, על הגרסה הידועה שפרישתו נבעה בעיקר בשל עייפות ומתח נפשי רב, וכן בשל מורת-רוחו ממצבה של המערכת הפוליטית הישראלית. על-פי גרסה זו התקשה בן-גוריון להסתגל ליום הקטנות' שבא אחרי האירועים המסעירים שהיו קשורים בהקמת המדינה, בעיצוב מוסדותיה ובהנהגת כמה מדפוסי הפעולה שלה. אבל נראה שיש לשוב ולבחון את כל מניעיו של בן-גוריון לפרוש מראשות הממשלה בעודו בשיא עוצמתו. בייחוד צריך לשוב ולברר אם לא הרגיש בן-גוריון כבר אז שבהנהגתו שוב אין ההגמוניה של מפא"י מובטחת, ואם לא פרש, בין השאר, כדי לגבש אסטרטגיה חלופית שתבטיח את המשך השליטה של תנועת העבודה ושלו עצמו במערכת הזאת.

התעודות והמבוא המקדים מציגים את ה'סמינר' השני בענייני ביטחון שערך בן-גוריון לעצמו ערב פרישתו מן הממשלה (את ה'סמינר' העצמי הראשון בסוגיות אלה ערך ערב מלחמת השחרור, ועל-פיו נוסחה האסטרטגיה הכללית של המלחמה ההיא, ששימשה בסיס גם לתפיסה הבטחונית של ישראל במשך תקופה ארוכה). תוצאת החקירה והדרישה של בן-גוריון ב-1953 היתה תוכנית פיתוח תלת-שנתית בעבור צה"ל, משרד הביטחון והמערכות המשיקות. התוכנית הזאת נועדה להכין את צה"ל לקראת סיבוב שני, שעל-פי תחזיתו של בן-גוריון יתרחש בשנת 1956, אם כי היעד הזה מוצנע, ויש מקום לבדיקה מעמיקה נוספת של משמעותו מבחינת מדיניותו ומעשיו של בן-גוריון בשנים הבאות. מכל מקום, העיון בדברי בן-גוריון בממשלה בעת שהציג את תוכניתו מגלה שוב את היסודות העיקריים של תפיסת הביטחון של

ישראל שגובשה עד אז והוסיפה להנחות את קברניטי מערכת הביטחון עוד שנים רבות לאחר מכן.

תוכניתו של בן-גוריון היתה מבוססת על שלושה יסודות: שימת דגש בהכנת היחידות הלוחמות וחיווקן; העדפת כוחות מחץ - צנתנים, חיל אוויר ושריון; ושיפורים בגיוס ובשירות המילואים. בן-גוריון עסק גם בעקרונות של חלוקת האחריות בין משרד הביטחון לצבא. אבל הסוגיה הזאת לא יושבה בידי בעת ההיא והיתה גורם לחיכוכים רבים בשנים הבאות, בייחוד בתקופתם של משה שרת, היורש שנכפה על בן-גוריון במשרד ראש הממשלה, פנחס לבון, יורשו הנבחר של בן-גוריון במשרד הביטחון, ומשה דיין, הרמטכ"ל שמינה בן-גוריון. תוכניתו של בן-גוריון עסקה גם בצורך החיוני בהישענות על יישובי הספר ובפיזור האוכלוסייה. שני יסודות אלה שימשו בסיס לתפיסת ההגנה המרחבית, שגם היא היתה למרכיב חשוב של מדיניות הביטחון, לפחות עד מלחמת 1973.

השער השני מכיל, במתכוון או שלא במתכוון, עדויות רבות על נסיונו של בן-גוריון לחדש את החזון ואת המעשה החלוצי, שלדעתו חדלו לשמש נר לרגלי מבוגרים וצעירים בישראל. הכמיהה העזה לחדוש פני החלוציות היתה קשורה כנראה לא רק בצורך ליישב אזורים שוממים, אלא גם בתחושתו שתנועת העבודה הולכת ושומטת מידה את ההגמוניה בחברה ובפוליטיקה - נושא שעדיין לא נבדק דיו. כידוע, בן-גוריון ניסה לפנות במישרין אל הנוער ולקרוז לו להתגייס לפעולה חלוצית, בעיקר במסגרת המאמץ להפרחת השממה, קרי הנגב. מי שמכיר את תולדות ישראל בעת ההיא יודע שהניסיון הזה נכשל וכמוהו גם ניסיון מצומצם יותר לגייס את בני המושבים למשימה דומה. לרשימת כשלונותיו של בן-גוריון, המעמידים אותו בדמות של מנהיג בשר ודם ומשווים לו אמינות רבה יותר, מצטרפים שני הנסיונות שהיו קשורים אהדדי להקים את 'חזית העם', שנועדה להיות התארגנות על-מפלגתית לשם הנהגת רפורמות בשיטת השלטון בישראל, ובעיקר את נסיונותיו לשנות את שיטת הבחירות. בן-גוריון העריך מאוד את שיטת הממשל הבריטית והתאוה להנהיג בישראל שיטת בחירות אזורית רופנית. זו היתה אמורה להחליף את השיטה הרשימתית היחסית, שאומצה עוד בתנועה הציונית ושמרה, כאמור, בתור מרכיב חיוני בהסדרים הפוליטיים בתקופת היישוב.

במבוא לשער השני נזכרת בקצרה פרשת בחירת היורש' לבן-גוריון בראשות הממשלה. כידוע ביקש בן-גוריון למנות את לוי אשכול לראש המפלגה ולראשות הממשלה, והדבר עולה גם מן התעודות. אבל גם בחירת יורש כלבבו לא עלתה בידי. בגין גורמים רבים, שאחד החשובים שבהם היה קיומו של מחנה חזק של מתונים, בחרה מפא"י במשה שרת לראש המפלגה וראש הממשלה השני של ישראל. הספר מציג את הטענה, הנכונה כשהיא לעצמה, שבתקופת פרישתו הזמנית מן הממשלה וישיבתו המפורסמת בשדה-בוקר לא ניתק בן-גוריון את קשריו עם המערכת הפוליטית, והמערכת הפוליטית לא ניתקה את קשריה עמו. אבל מה שכמעט נעלם מעיני הקוראים בספר הוא ה'מוקשים', כפי שכינה אותם משה שרת, שהשאר

בן-גוריון במערכת הפוליטית - פנחס לבון שר הביטחון, משה דיין הרמטכ"ל, ושמעון פרס מנכ"ל משרד הביטחון. אין ספק שמינוי דיין והמשך כהונתו של פרס אפשרו לבן-גוריון לשמור על קשר מתמיד עם משרד הביטחון וצה"ל, קשר שהיקפו עדיין לא ידוע לנו. מעורבותו הפעילה והמתמשכת במתרחש במפא"י, בצבא ובמערכת הביטחון, וכן הצל הגדול שהטיל על שרת, הקשו על יורשו הלא רצוי והלא נסבל לתפקד בתור ראש ממשלה בולט.

בשל מעורבותו המתמדת של בן-גוריון בפוליטיקה של ישראל, ובשל 'עסק הביש' - השלב הראשון של 'פרשת לבון', שבעקבותיה נאלץ לבון לפרוש ממשרד הביטחון - יכול היה בן-גוריון לחזור לממשלת שרת כשר הביטחון. ואגב, מזור שכותב המבואות נטה לפסוק כאן בשאלה 'מי נתן את ההוראה?' שהכול מסכימים שלא באה על פתרונה. מן האמור במבוא לפרק החמישי אפשר להתרשם שעורך המבואות פסק שלבון הוא האחראי ל'עסק הביש', ובדיעבד גם ל'פרשה'.

המצב בתחומי הביטחון השוטף והיחסים הבין-לאומיים בתקופה שבין שובו של בן-גוריון למשרד הביטחון בשנת 1955 ובין מלחמת סיני בשנת 1956 היה מעורער לא פחות משהיה בעת שכיהן בן-גוריון כראש הממשלה. אחת הבעיות הקשות שהעסיקו את ממשלת ישראל בעת ההיא היתה שאלת התגובה על התקפותיהם של כוחות ערביים סדירים ולא-סדירים על ישראל, ובייחוד על יישובי הספר שלה. בן-גוריון התייצב אז בגלוי בראש המחנה האקטיביסטי, שעמד בוויכוח קשה עם מחנה המתונים, שמנהיגו הלא מוכתר היה ראש הממשלה דאז, שרת. בתגובה על התקפות הערבים ועל מצב-הרוח הירוד ביישובי הספר יזמו דיין ובן-גוריון פעולות תגמול רבות, שעל כל אחת ואחת מהן התנהל ויכוח קשה בין שרת לבן-גוריון. חילופי הדברים הקשים האלה לא הועילו כמובן לקירוב הלבבות בין השניים, והמאבק ביניהם רק הלך והחמיר. לאור הדברים האלה נראה שמן הדין, לפחות, לשוב ולבדוק את הגרסה המקובלת שמקורה בבן-גוריון ובתומכיו, ועליה חוזר גם מחבר המבואות בכרך הזה, שמדיניותו של המחנה המתון ושרת בראשו היא שגרמה להתדרדרות במצב הביטחון. הבדיקה המחודשת הזאת נחוצה מפני שגם אחרי הבחירות ב-1955, לאחר שחזר בן-גוריון לכהן כראש הממשלה ושרת היה שר חוץ בלבד, גם אז לא השתפר מצב הביטחון השוטף. עם זה, ההאשמות שהטית בן-גוריון במתונים, כי גישתם ההסנית חינכה דור של פחדנים וגרמה להתדרדרות במצב הביטחון, מעידות על עוצמתו של המחנה המתון ועל עוצמתו של שרת עצמו. מכל מקום, בעת ההיא רק התעצמו חילוקי הדעות בין בן-גוריון והאקטיביסטים מזה, ובין שרת והמתונים מזה. על תקופת הביניים הזאת ומגוון בעיותיה אין הספר מביא אלא דברים קצרים משל בן-גוריון. כמו כן אין כאן אלא רמזים על הדרך הכוחנית והלא דמוקרטית שבאמצעותה חזר בן-גוריון לעמוד בראש מטה הבחירות לכנסת בשנת 1955 ושב לעמוד בראש רשימת מפא"י בבחירות, ועל הדרך שבה קיבל עליו את הרכבת הממשלה אחרי הבחירות ב-1955.

השער השלישי של הכרך עוסק בתקופת כהונתו השנייה של בן-גוריון כראש ממשלה בשנים 1955-1963. מעיון במסמכים עולה שבשנים ההן הרבה בן-גוריון

לעסוק בעקרון ההדדיות שבמחויבותן של ישראל ושל מדינות ערב לשמור על הסכמי שביתת הנשק. הוא הודיע לקברניטי מדינות ערב שמאחר שלא קיימו את ההסכמים האלה ככתבם וכלשונם תיאלץ ישראל להגיב, והזהירם שמן הבחינה המוסרית והפוליטית תהיה ישראל חופשית לנקוט את הצעדים המתבקשים.

ברוח זו ניסה בן-גוריון להניע את הגלגלים לקראת מלחמת מנע. אם משום השפעת המתונים בממשלה ובמפא"י, שבלמו את התוכנית למלחמת מנע בסוף 1955, ואם מתוך זהירותו שלו, לא הסתייע בידי בן-גוריון לצאת למלחמה כזאת ואף לא 'לדרדר' את המזרח התיכון למלחמה. עם זאת יש בספר רמזים ברורים שראשי משרד הביטחון של ישראל ושליחיו הכשירו את הקרקע, לפחות בכל הקשור לצרפת, לשיתוף פעולה שמטרתו היתה מלחמה על מצרים.

למרות התחבטות רבתי, כביכול, וביטויים של זהירות מדינית, לא נרתע בן-גוריון מיציאה למלחמה נגד מצרים כשנקרתה לו שעת הכושר לכך - רצונה של צרפת לתקוף את מצרים, שנתמך גם ברצונה ובנכונותה של ממשלת בריטניה השמרנית לנקוט צעד דומה. גם הבחירה הזהירה של המסמכים בשער הזה אין בה להסתיר את כוונותיו של בן-גוריון לא רק לתקן את גבולותיה הדרומיים של ישראל (כוונות שלדעתי לא נוסחו אלא אחרי עסקת הנשק בין צ'כיה למצרים), אלא גם ליצור 'סדר חדש' במזרח התיכון. מן המסמכים והמבואות שבכרך ברור בעליל שלא פחות מן הרצון לפגוע קשה בנאצר, להפיק תועלת משיתוף פעולה צבאי ומדיני עם צרפת ואנגליה וליצור 'סדר חדש' במזרח התיכון, שאף בן-גוריון לכבוש ולספח את החוף המזרחי של סיני בואך שארם אל-שיח', ואת רצועת עזה. כוונה זו היתה הסיבה העיקרית להתנגשות החריפה בינו ובין מחנה המתונים ובייחוד בינו לבין שרת, מה שגרם להדחתו, או פרישתו, של שרת מן הממשלה ערב המלחמה.

ושוב, ברוח הימים האלה, קוראי הכרך הזה יתעניינו בוודאי במקבץ התעודות ובמבוא העוסקים בנסיגת ישראל מסיני ומרצועת עזה אחרי מלחמת 1956. מיד אחרי המלחמה הקצרה הזאת טען בן-גוריון שבעקבותיה 'מת ונקבר' הסכם שביתת הנשק עם מצרים, וכי בכל מקרה ישראל חפה משום שלא פגעה בטריטוריה מצרית - היא פעלה אך ורק בסיני, שמעולם לא היה בבעלות מצרים. לכן, כך טען בן-גוריון, ישראל רשאית להמשיך ולהחזיק בטריטוריות שכבשה. לאחר אימום של בולגנין על ישראל, שכונן להשפיע עליה לסגת מסיני ומרצועת עזה, ניכרה בבן-גוריון ראשיתה של הנסיגה מן המחויבות להוסיף ולהחזיק בכל חצי האי, ונכונות להסתפק בהמשך השליטה במזרח סיני וברצועת עזה. התעודות המובאות כאן מעידות יפה על תהליך 'ההתקפלות' של בן-גוריון וממשלתו, שהתרחש בסוף 1956 ותחילת 1957, ועל סיומו של התהליך הזה היה במכתבו לנשיא אייזנהאואר מראשית מרס 1957, שבו הוא מודיע שלאור הלחץ הכבד שהפעילה ארצות-הברית החליטה הממשלה לסגת מסיני ומרצועת עזה. מעניין שגם בינו לבין עצמו, ביומנו האישי, הסביר בן-גוריון את הכוונה בנסיגה מסיני כשיקולים בטחוניים עתידיים. דברים אלה לא תאמו את טענותיו בחודשים הבאים בדבר ההישג הצבאי והמדיני.

כאן חשוב לציין כי בקטע מיומנו האישי המובא כאן והמנתח את יחסי ישראל-

צרפת (מיום 10 במרס 1957, ימים אחדים אחרי ההחלטה על הנסיגה מסיני) אין בן-גוריון מזכיר כלל את עניין העמקת שיתוף הפעולה בין ישראל לצרפת בתחום הפיתוח הגרעיני. חסר זה מעמיד בסימן שאלה את התזה שהושמעה מפי מקורות שונים, שישראל התנתה את השתתפותה במלחמת סיני בסיועה של צרפת לפתח אופציה גרעינית לישראל (אם כי ייתכן, כמובן, שרמזים או דברים גלויים בסוגיה זו מצויים בקטעים אחרים של היומן).

עוד באותו שער מובאות תעודות על יחסי החוץ של ישראל. בהקשר הזה מעניינות בעיקר התעודות העוסקות במעבר ממדיניות של אי-הזדהות, שהיתה נקוטה בידי ישראל מאז הקמת המדינה, למדיניות פרו-אמריקנית ברורה. סוגיה זו חשובה מפני ששאלת האוריינטציה הכין-לאומית היתה אחד הגורמים החשובים להחמרת היחסים בין בן-גוריון והאקטיביסטים ובין שרת והמתונים. ראוי לציין ששרת היה מיוזמיה ותומכיה המובהקים ביותר של המדיניות הזאת. התעודות בפרק הזה גם זורעות אור על שיפור היחסים בין ישראל לגרמניה, ובייחוד על הדילמות המוסריות והמדיניות שהיו כרוכות בעסקות הנשק עמה. מעיון בתעודות אלה נראה שההתקרבות הנוספת הזאת לגרמניה היתה קשורה באי-ביטחון בתוצאותיה של מלחמת סיני.

מעניינות לא פחות הן התעודות העוסקות בגיבוש המדיניות הפריפריאלית. בשנת 1958 היה בן-גוריון סבור שהמדינות שאפשר לארגנן במסגרת כזאת הן סודן, אתיופיה, איראן וטורקיה. כאן אנו למדים גם שהארגון הזה נועד בראש ובראשונה לבלום את נאצר ואת ברית-המועצות, ולהציל את לבנון וסוריה מציפורני ברית-המועצות ומצרים. דומה שהיתה זו עוד אחת מן התוכניות המפליגות שהיה בן-גוריון מעלה מפעם לפעם, ואין פלא שלא מומשה מעולם. בעת ההיא וגם לאחר מכן היה אפשר לרקום יחסים דו-צדדיים עם כמה מן המדינות הללו, אבל לא ליצור ברית כוללנית (כדוגמת ברית בגדד ששימשה מודל לכוונתו של בן-גוריון בתחום הזה).

את השער השלישי חותמים מסמכים שעניינם כמה היבטים חברתיים ופוליטיים פנימיים. אכן, ראוי היה לכלול כאן את המסמכים האלה, מפני שלנוכח השקט היחסי ששרר בתחומי יחסי החוץ והביטחון של ישראל היו העניינים האלה למוקד החשוב של הפעילות הפוליטית (לא בשל הישגי המלחמה דווקא, אלא בשל החזרת הסטטוס-קוו אחרי הנסיגה מסיני, מצב שמצרים וישראל ניצלוהו לשם התארגנות מחודשת).

אחד הנושאים הפוליטיים הפנימיים החשובים שהוסיפו להסעיר את המערכת הפוליטית בישראל בעת ההיא היו יחסי חילונים ודתיים. בייחוד בלט הוויכוח בסוגיית 'מי הוא יהודי?', שהרעיד את אמות הסיפים בישראל בשנת 1958. כפי שמציין המבוא לחלק זה של הכרך, בן-גוריון שב וניצל את סוגיית הביטחון כדי לבוא לכלל עוד פשרה בעניין רישומם של העולים ממזרח אירופה שבאו בעת ההיא לישראל ובהם לא-יהודים רבים. אם לנקוט נימה צינית קלה, צריך לקוות שבבחירת התעודות שנכללו בחלק הזה לא התכוונו עורכי הכרך לרמוז על הדרך לפתרון הבעיות העכשוויות בין דתיים לחילונים בישראל.

ביולי 1959 התרחשו מהומות ואדי סליב, שהתחילו בשכונת העוני בחיפה, התפשטו ליישובים אחרים, והיוו ההתקוממות העממית הראשונה של בני עדות המזרח

במחאה על העוני והקיפוח שהיו מנת חלקם. בתעודות המוצגות כאן נחשפות כמה מהשקפותיו של בן-גוריון על בני עדות המזרח. כמו מנהיגים ופוליטיקאים ישראלים אחרים היה בן-גוריון קשוב למצבם של העולים החדשים שהיגרו לישראל, בייחוד מארצות המצוקה בצפון אפריקה, אבל קשה להבחין ברגישות רבה מצדו ומצד משרדי הממשלה השונים למצבם הקשה והמתסכל של העולים האלה. אמנם בן-גוריון טען שהוא חף מרגשות עדתיים, או אנטי-עדתיים, מבחינת ניתוח הסיבות למחאת בני עדות המזרח, הפערים ביכולתם ומצבם החברתי-הכלכלי, ובכמה קטעים רלוונטיים מתגלה השקפתו, שתוצאות תנאי החיים בתפוצות הם שגרמו לקשיים הגדולים בשילובן של הקבוצות האלה בחברה הישראלית. אבל מן המסמכים האלה עולה, כפי שנאמר בצדק במבוא למקבץ התעודות הזה, שבן-גוריון לא היה חף מאימוץ סטראוטיפים הקשורים לעולים, וכי היה בעל גישה פטרנליסטית כלפיהם. לא ייפלא אפוא שטען שהפער בין הוותיקים לעולים ובין האשכנזים למזרחים נוצר בשל פושעים, חולי-רוח ובעלי רקע עדתי פרימיטיבי שבאו ארצה עם העולים. להשקפותיו של בן-גוריון וחבריו על הנושא הזה ולוויכוחים ביניהם נודעה גם חשיבות מעשית. חילופי דעות כאלה שימשו, למשל, רקע לוויכוח בשאלת מדיניות העלייה הסלקטיבית.

מדרך הטבע לא יכלו עורכי הכרך הזה להתעלם מן השלב השני והממושך של 'עסק הביש', שנודע כ'פרשת לבון'. בין השאר הביאה הפרשה לידי התפטרותו של בן-גוריון מראשות הממשלה בשנת 1963, ולאחר מכן לפרישתו שלו ושל תומכיו ממפא"י ולהקמת רפ"י. התעודות מן השנים 1960 ו-1961 מציגות את ראשית תביעתו הבלתי מתפשרת של בן-גוריון לחקירה משפטית של הפרשה, את חוסר רצונו להביא את הפרשה לדיון במוסדות מפא"י, את התפטרותו בסוף דצמבר 1960, את הצעתו למנות את אשכול לראש ממשלה במקומו, ואת שובו לראשות הממשלה אחרי הבחירות של 1961. אין בכרך הזה אלא הדים קלושים לסערה האדירה שהתחוללה במערכת הפוליטית בישראל וגרמה, בין השאר, לקץ הקריירה הפוליטית האקטיבית של בן-גוריון.

עוד שני שערים בספר: השער הרביעי מכיל כמה תעודות שעניינן יחסו של בן-גוריון לתפוצה היהודית. אלה עוסקות בעמדותיו המוכרות בשאלת מקומם המרכזי של היישוב, ואחר-כך של מדינת ישראל, בעם היהודי; בהשקפתו בדבר הריבונות של המדינה לגבי המתרחש בתחומיה ולגבי אורחיה; בתפיסתו בדבר עקרון אי-ההתערבות של התפוצה היהודית בשני תחומי פעולה של המדינה - ביטחון ומדיניות חוץ; ובעמדתו בדבר מהותה של הציונות ומעמדה לאחר הקמת המדינה שבה ראה, למעשה, מכשיר לקיבוץ היהודים בארץ-ישראל. התעודות משקפות היטב את תביעתו העקשנית של בן-גוריון מחברי התנועה הציונית לממש את ייעודה של התנועה בתקופה היא - עלייה והעלאת יהודים לישראל. עם זה, בתעודות אלה גלומים גם העקרונות של אי-התערבות של ישראל בהתפתחויות הפנימיות בתפוצה (דרך אגב, תמוה שעורכי הכרך השתמשו במונח 'הטעון ג'ולה') ושל האוטונומיה של יהודי התפוצה ביחסיהם עם המערכת החברתית והפוליטית במדינות המרחות, וכן הקשר

שבין העקרונות האלה לסוגיית הנאמנות הכפולה של יהודי התפוצה, כפי שבא הדבר לידי ביטוי ב'הסכם בלאושייץ-בן-גוריון' משנת 1950.

אבל מן התעודות שבשער הרביעי עולה גם שלמרות נכונותו של בן-גוריון לכרות בריתות פוליטיות עם היהדות הדתית (עם אנשי הזרם הדתי-הציוני וגם עם החרדים) ולקיים את הקואליציה אתם, מעולם לא הסתיר את תפיסתו היהודית החילונית ואת גישתו הליברלית בשאלה 'מי הוא יהודי?'. לגבי דידו, כל מי שחש כיהודי היה אכן יהודי.

השער החמישי מכיל כמה מכתבים המכוונים להאיר את המנהיג ב'נעלי הבית שלו', ועורכי הכרך הרגישו צורך לכלול אותם כאן כדי להוסיף מעט 'צבע' לדמות המתגלה בתעודות שעניינן פוליטיקה, ביטחון, מדיניות ותולדות העם היהודי והציונות. יש כאן כמה תעודות הרומזות על גילויים של רוח וחביבות אנושית (אבל לא על חוש הומור) באישיותו החמורה של בן-גוריון. אבל גם מן התעודות האלה ניכר שאפילו במכתביו האישיים התקשה בן-גוריון להפריד בין הצד הפרטי והאישי ובין הצד הפוליטי שבו היה שקוע ראשו ורובו. ואכן, גם כותב הדברים האלה יכול להעיד, כמי שהיטיב להכירו, שבן-גוריון התעניין בראש ובראשונה בענייני מדינה וחברה. הלימוד העצמי בתחומי הפילוסופיה הכללית והיהודית, השפות, הדת היהודית ודתות אחרות נועד לשרת את מעשיו בתחומים החברתיים והמדיניים.

בעיקרו של דבר הספר הזה מציג לפני הקורא נאומים פומביים ומסמכים אחרים שרובם כבר פורסמו או שהגישה אליהם נוחה. אין כאן חידושים מסעירים או גילויים שיש בהם לשנות את הדימוי הכללי של בן-גוריון. והמבואות אף הם מציגים פרשנות מסורתית. ייתכן שהסיבה לכך היא טבעו של הספר ומטרתו - הנצחת המנהיג. נראה שהעורכים ביקשו שלא לעורר מחלוקות מיותרות, או שהם אכן דבקים בתדמית ובפרשנות המקובלת, שתומכיו ומעריציו של בן-גוריון לדורותיהם מבקשים לשמר.

כמה יתרונות לגישה הזאת, כלומר להצגת מסמכים בעלי אופי מסוים ולכתיבת מבואות הכוללים פרשנות מסוימת: העורכים הולכים על קרקע 'בטוחה' מבחינת בחירת המסמכים, התמיכה המחקרית, והתקבלות הכרך כולו בקהל הקוראים המעוניינים. מאחר שהכרך הזה הוא 'ממלכת' למהדרין, טובים סיכוייו לשמש מורים במסגרות החינוך הממלכתי. אם אמנם אלה היו שיקולי העורכים וזה המחיר שנדרש מהם הרי שעשו עבודה יפה - בחירת המסמכים היא טובה והמבואות בהירים והוגנים מכל בחינה.

אבל קרוב לוודאי שספר דומה לזה לא יראה אור בעתיד הקרוב, ועל כן חשוב לציין שמבחינת הראייה ההיסטורית של המנהיג ותקופתו ישנם דברים שלא הודגשו במידה הראויה, ואלה אינם נופלים בחשיבותם ממה שיש בספר הזה.

לדעתי חסרה כאן הצגה מפורשת יותר של המחלוקות של בן-גוריון עם מנהיגים בני דורו ועם מנהיגי הדור שבא אחריו, של המגבלות המבניות על חופש הפעולה שלו והאילוצים התהליכיים שהיה עליו להתחשב בהם, ושל חשיבותו ועוצמתו של המחנה המתון במפא"י בתקופה הנידונה כאן. להלן פירוט כמה מן הנושאים החסרים והנושאים שמן הראוי היה להרחיב עליהם את הדיבור בספר הזה: חשיבותו העצומה

של המשבר הכלכלי הגדול שפקד את ישראל בשנות ה-50 המוקדמות והשפעתו על תחומי מדיניות רבים ושונים, לרבות מדיניות החוץ והביטחון; חלקו של בן-גוריון בגירוש פלסטינאים מכמה יישובים; יחסו האמביוולנטי כלפי ערביי ישראל; ספקנותו העמוקה כלפי האפשרות של שלום עם מדינות ערב; יחסו ופעולתו בתחום הגרעין לצורכי מלחמה; הכישלון המובהק של פעולות התגמול; נסיונו הכושל להביא לידי מלחמת מנע בסוף 1955; כשלון מדיניותו שנועדה לערער את המצב בגבולות ישראל כדי ללכות מלחמה עם מצרים; רצונו המתמיד לספח את רצועת עזה ואת החוף המזרחי של סיני; ויחסו למדינת ישראל בתור תופעה ייחודית.

מדרך הטבע אין הספר נוגע אלא ברמו במה שיכולים להיחשב כשלונותיו הגדולים של האיש מבחינת ההתפתחות ההיסטורית של החברה הישראלית והמערכת הפוליטית שלה: הוויתור על שימור מערכת החינוך של זרם העובדים; הוויתור על החוקה; ההסכמים השונים עם הדתיים; החלשת ההסתדרות; מדיניות קליטת העלייה וכיוצא באלה.

חסרים גם ההיבטים האישיים הפחות נעימים באישיותו של בן-גוריון: העורמה הפוליטית; המניפולציות המתמידות בחבריו ובמתנגדיו; השנאות הגדולות שלו; רדיפת מתנגדיו; השקרים הגדולים והקטנים בתחום המדיני והבטחוני; התוקפנות האישית וחוסר הרגישות המופלגת כלפי שותפיו.

אף-על-פי-כן אין ספק שבן-גוריון ייזכר תמיד כמנהיג מעצב גדול, וזה בזכות אישיותו הדינמית (ויש אומרים הכריזמטית, אם כי הכריזמה הזאת דחתה על רקע פרשת לבון) ותרומתו החיונית ואולי גם החשובה ביותר להקמת המדינה, לבניין כוחה הצבאי, ולעיצוב המערכת הפוליטית וכמה צדדים של המערכת החברתית שלה. לפי שעה, מאחר שהדברים עדיין רלוונטיים גם לתקופתנו, ייזכרו גם כמה ממעשיו השנויים במחלוקת - היחס לדתיים, דחיית כינונה של חוקה, וביסוס האתוס האגרסיבי במדיניות הביטחון.

מעבר לדברים האלה צריך לשבח בפה מלא את כל עובדי ארכיון המדינה לדורותיהם על גישתם הליברלית בעניין שחרור מסמכים לחוקרים ולמעיינים אחרים, על הסיוע הנדיב שהם מעניקים לכל הפונים אליהם, על העבודה העצומה, המאוזנת והמדויקת להפליא הכרוכה בהכנה ובפרסום של כרכי התעודות על מדיניות החוץ של ישראל, ועל מפעל ההנצחה של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה.